

Др ЈЉУБОМИР ДУРКОВИЋ — ЈАКШИЋ

О БОРАВКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У ШВАЈЦАРСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ШКОЛОВАЊА

Радећи у страним архивима наишао сам и на непознату архивску грађу о Светозару Марковићу. Грађу из тришанских архива објавио сам 1976. под насловом „Боравак и смрт Светозара Марковића у Трсту 1875. године“ („Зборник о Светозару Марковићу“, Београд, 1967, 157 — 1987), а из швајцарских архива, 1977. чланак „О боравку Светозара Марковића у Швајцарској за време школовања“ („Зборник Историјског музеја Србије“, 1977, 99—103 + 2 табле). У овом последњем учињен је један пропуст од стране уредника, а од стране штампе више грешака. Овога пута се исправљају све грешке, чланак прерађује и допуњава са новим прилозима.

* *
*

За време боравка 1976. у Швајцарској покушао сам да прикупим податке о боравку Светозара Марковића за време школовања у тој земљи, па сам посетио библиотеке и архиве у Цириху, Лозани и

Женеви. У Цириху сам посетио Политехничку школу, у којој је учио Светозар Марковић. Тамо су ми рекли, у секретаријату, да се не чувају документи оних ђака који нису завршили школовање, тј. дипломирали. Алвин Е Јегли (Alvin E. Jaeggli), који води одељење историјске документације у библиотеци Политехничке школе, зналачки и свесрдно омогућио ми је да добијем податке који се тамо чувају: о Политехничкој школи, њеним школским програмима и Марковићевим професорима. О месту становања Светозара Марковића зна се из његове преписке.¹

У Лозани сам покушао да утврдим где је становао Марковић, и да ли је с ким био у вези. Био сам у архиву у ком се чувају документа о пријавама и одјавама боравака у томе граду. Том приликом је утврђено да се он није пријављивао за време боравка, а тадашња штампа није га споменула. И у Женеви о њему нисам ништа нашао.

Оно што сам прикупао о Светозару Марковићу дајем у овом раду, са напоменом да о њему и другим српским ђацима који су учили у Цириху, мора да постоји некористићена грађа, која би се могла наћи у тамошњим архивима, које ја нисам имао могућности прегледати, али је о томе нешто писано.²

ПОЛИТЕХНИЧКА ШКОЛА У ЦИРИХУ

Универзитет у Цириху основан је 1833, а Државни савет је 4. фебруара 1854. донео одлуку о оснивању Политехничке школе, која је почела рад 16. октобра 1855. Она је убрзо стекла светски глас, и зато је из године у годину повећаван број оних који су је похађали: 1855/56. имала је 71 ученика и 160 слушалаца; 1865/66. било је 548 ученика и 221 слушалац, а 1875/76. ученика 725 и 289 слушалаца.³ Школске 1867/68. године студирало је у тој школи 589 ученика, од којих су били Немци 192, Французи 59 и 338 странци, тј. они који нису живели у Швајцарској.⁴

ШКОЛОВАЊЕ У ПОЛИТЕХНИЧКОЈ ШКОЛИ У ЦИРИХУ

Марковић је боравио у Цириху ради школовања од априла 1869, а вратио се у Србију јула 1870. године.⁵ Он је из Цириха 3. октобра 1869. обавестио Министарство просвете и црквених послова да је у прошлом семестру „био слушалац у другом инжинирском курсу на Циришкој политехници“. Тада му је била намера да изучи „неке предмете“ које није учио у петроградској школи, да би могао те

године „ступити у трећи курс као редован ђак“. Професорски савет Политехничке школе, како је Марковић писао, расправљао је 3. октобра да ли да га прими у трећи курс „без испита или са неким испитима“, па је, истог, дана, донео, одлуку да га прими без испита.⁶

У програму Политехничке школе за школску 1869/70. годину, објављеном 1869, нема Марковића међу ученицима за протеклу годину. Од Срба помиње се: на Грађевинском одсеку Константин Јовановић из Београда, ђак друге године, на Инжењерском одсеку Никола Пашић, ђак прве године. Александар Кнежевић из Штута и Петар Велимировић из Сикоља, ђаци друге године, а на трећој години био је Павле Милков из Вршца, са ознаком да је то место у Србији.⁷ Међутим, у програму другог полугођа за школску 1870/71. годину, где су уписани ученици из претходне, поред имена споменутих наших ђака,⁸ налази се у трећој години Инжењерског одсека и име Светозара Марковића из Јагодине („* Markowitz, Svetozar, von Sagodina (!) (Serbien)“), испред чијег имена је звезда,⁹ која означава да је напустио школовање те школске године, односно да није дипломирао на Политехничкој школи.¹⁰

Према тврђењу Јована Скерлића, Марковић је у летњем семестру 1869. године слушао предавања која су му држали професори Кулман — графичку статистику, др Цојнер — практичну хидраулику, др Кунт — техничку физику и др Шварц — метод најмањих квадрата, а у летњем семестру 1870. слушао је органску хемију и радио вежбе из хемије код Вислиценуса.¹¹

Међу првим професорима Светозара Марковића био је dr Karl Culman (1821—1881). Он је био истакнути и добро познати статичар, и научник. Радио је од 1841. године као инжењер на унапређењу железница и подизању мостова. Године 1849. био је позван на рад у Северну Америку, а 1855. за професора Политехничке школе у Цириху. Дуго је био управник Инжењерског одсека, а од 1872. до 1875. године и директор те школе. Написао је више научних радова из своје струке.¹² Dr Gustav Anton Zeuner (1828—1907) је у Цириху од 1863, а био је директор Политехничке школе од 1865. до 1867. године; Herman Amand Schwarz (1843—1921), математичар, дошао је 1860. године у Цирих, Johannes Wislicenus (1835—1902), хемичар, био је и директор Политехничке школе 1871. и 1872. године,¹³ док је dr Kundt школске 1869/70. године отишао за професора физике на Универзитет у Вирцбург.¹⁴

Сачувана је једна књига која је припадала Светозару Марковићу, коју је он морао набавити док је био на школовању у Швај-

царској. Бранка Живковић, рођена Аранђеловић, поклонила је 1946. Универзитетској библиотеци у Београду ову књигу, за време прославе стогодишњице његове смрти 1975, а то је: F. N. Mellet, *Traité des machines à vapeur...*, Paris 1838, која се чува у трезору те Библиотеке (сигнатура Р, 1 — 893).

МАРКОВИЋЕВО ПРИСУСТВОВАЊЕ КОНГРЕСУ ЗА МИР И СЛОБОДУ 1869. ГОДИНЕ

Први Конгрес за мир и слободу одржан је 1867. године у Женеви, други 1868. у Берну, а трећи, од 14. до 18. септембра 1869. у Лозани. На овом последњем било је више дописника француских, немачких, италијанских и швајцарских листова, а такође и пештанских *La Patria*¹⁵ и из *Lloyd-a*.¹⁶ Конгресу је присуствовао и Светозар Марковић, али се то нигде не спомиње у материјалима Конгреса, ни у тадашњој штампи која је излазила у Лозани. О току рада Конгреса доста су писали лозански листови: *Gazette de Lausanne et Journal Suisse* 14—19, 21—22, 25. септембра; *Nouvelliste Vaudois et Journal national Suisse* 12, 14, 16—19, 21. септембра; *La Revue journal politique, agricol, industriel et commercial* 18, 25. септембра 1869. године.

О раду првог дана Конгреса издата је брошура на 14 страница, чији сам примерак имао у рукама без насловне стране, а води се у библиотеци под насловом *Congrès de la paix et de la liberté*. После предговора има наслов *Séance du mardi 14 septembre 1869*. У том предговору су наведена питања о којима је Конгрес расправљао, нека врста дневног реда, а у даљем тексту је речено да се Конгрес одржава у лепој сали Касине, а затим дати су садржаји говора тројице говорника, међу којима је и Виктор Иго. Осим тога, излазио је, на основу стенографских бележака, *Bulletin officiel, publié sous la Direction du Comité*. У првом броју је порука Виктора Игоа Конгресу, упућена 5. септембра из Брисела, у којој се обраћа суграђанима Уједињене Европе. У другом броју је приказан рад прве седнице, али је реч Виктора Игоа, почасног председника, коју је изговорио на крају дискусије, пренета и у трећи број, у коме су донети материјали са пет седница, а било их је свега шест. Овом Конгресу присуствовало је 1.668 присталица и посетилаца. Међу њима и 658 присталица. Ови билтени објављени су у Лозани 1869. године као књига под насловом *Bulletin officiel du Congrès de la paix et de la liberté*, која има 192 стране, величине осмине. Књига је могла бити штампана после 22. септембра, јер је у њој на 189. страни споменут тај датум, па је није

могао имати Светозар Марковић пре писања свога познатог дописа са Конгреса.

Светозар Марковић је написао у Лозани 7 (19). септембра допис о раду Конгреса, који је објављен под насловом „Конгрес Лиге за мир и слободу“, штампан 19. септембра / 1. октобра 1869. године у „Застави“. Марковић почиње текст речима: „Ја вам обећах да ћу вам јавити што се буде радило на Конгресу Лиге за мир и слободу“, што сведочи да је био обећао слати извештаје о раду Конгреса. Међутим, и поред тога, он се није, по свему судећи, пријављивао као дописник „Заставе“. Зато се може оправдавати што се он у материјалима и штампанима нигде не спомиње, и зато вероватно није могао ни доћи до материјала са Конгреса. Увече 17. септембра био је у великој сали Касине (Casine) и на тераси Клуба Бо-сежур (Beau-Séjour), где је приређен пријем, на коме је, у присуству гостију, декламовала лектор Сорбоне Ернес стихове Виктора Игоа, Ламартина и других песника.¹⁷ Идуће вечери, тј. 18. септембра, био је у Хотелу Алпи (Hotel des Alpes) приређен банкет, на коме су говорили Виктор Иго и други. Том приликом је Ланге, у име француске омладине, поздравио Виктора Игоа.¹⁸ Марковић спомиње банкет, каже да је на њему присуствовао, и да га је због слабости напустио, али је навео да је то било 17. септембра,¹⁹ што не може одговарати ако је мислио на овај банкет, а не на приређено вече у Касини.

Упоређењем целог материјала са Конгреса може се, тек тада, правилно оценити Марковићево мишљење о њему које је дао у допису.

Овде ваља нагласити да је „Застава“ објавила и чланак „Са Конгреса за мир и слободу“, у три наставка. Почетак му је одмах иза Марковићевог дописа, тј. 19. септембра, па је настављен у бројевима од 21. септембра (3. октобра и 24. септембра) 6. октобра. Интересантно је то што је уредништво „Заставе“ са овим о раду Конгреса, на коме је било 450 учесника,²⁰ како се тамо каже, покушало да допуни Марковићев допис. Не зна се да то није допис неког од Срба који су тада били у Швајцарској, или је преузето из страних новина.

Нова истраживања можда ће дати одговор на ово и на још нека питања у вези Марковићевог боравка у Цириху.

НАПОМЕНЕ

1. Из сачуване Марковићеве преписке зна се да је становао 27. априла у Rosenstrasse, № 333, II St. Hottingen (Архив Србије, МПС, 1870, V, 1122), а 3. фебруара 1870. у Pretiger Hof, № 22 (Светозар Марковић, Сабрани списи, Београд, 1960, I, 210).
2. (Замфир Рали), Из мојих воспоминанјих о М. А. Бакунинџ, Историјески сборникџ, Спб. 1909, 208 — 252 (чланак је открио познати зналац Светозара Марковића Радослав Перовић, чији се микрофилм налази у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду); Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот и идеје, Београд, 1910, 22 — 33; Витомир Р. Вулетић, Светозар Марковић и руски револуционари демократи, Нови Сад, 1964, 42 — 49; Споменица Николе П. Пашића 1845 — 1925, Београд, 1926, 14 — 15; Божидар Ковачевић, Студенти у Цириху око године 1870. Први српски социјалисти Књижевност (Београд), 22, 1956, 80 — 84; Васо Милинчевић, Светозар Марковић на студијама у Петрограду и Цириху, Замак културе (Врњачка Бања) 1975, 679 — 709.
3. Dictionnaire historique et biographique de la Suisse, Neuchatel 1924, II, 740 — 741; Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der Eidgenössischen Technischen Hochschule in Zürich, Zürich, 1930; La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur, Lausanne, 1975, 534, 574, 582, 588.
4. Gazette de Lausanne et Journal Suisse (Lausanne) 4. V 1869.
5. Вулетић, Светозар Марковић и руски револуционари демократи, 49.
6. Архив Србије, МПС, 1970, 1122.
7. Programm der eidgen polytechnischen Schule für das Schuljahr 1869/70 beziehungsweise das erste Halbjahr (von 11. Oktober 1869, bis 26. März 1870), Zürich, 1869, 12 — 13. Тада је у Цириху постојала омладинска организација, чији члан Мита Ракић сарађује у београдској Вили (Вила 1868, 540).
8. Исто, 1870/71 (од 17. X 1870. до 25. III 1871, а објављен је 1870), 12 — 13.
9. Исто, 14.
10. Исто, 12 (« * Bedeutet ausgetrete während des Schuljahres», што значи да је иступио за време школовања).
11. Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, 24.
12. Festschrift Feler zur des 25 jährigen Bestehens der Gesellschaft ehemaliger Studierender der Eidgenössischen polytechnischen Schule in Zürich, Zürich, 1894, 12; Dictionnaire historique et biographique de la Suisse, II, 617; Eidgenössischen technische Hochschule 1855—1955, Zürich, 1955, 228; Grande Larousse encyclopédique en dix volume, Paris, 1960, VI, 707; Fritz Stüssi, Zum 150. Geburtstag von Karl Culman, Schweizerische Bauzeitung, 89. Jahrgang, Heft 27, 8. Juli 1971, 694 — 696; La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur, 588.
13. Festschrift zur Feier des 25 jährigen Beatehens der Gesellschaft ehemaligen Studierender der Eidgenössischen polytechnischen Schule in Zürich, 10 — 12, 30 — 31; Eidgenössische Technische Hochschule 1855 — 1955, 288, 237, 240.
14. Programm der eidgen. polytechnischen Schule für des Schuljahr 1870/71, 12.
15. (Congrès de la paix et de la liberté 1869). Séance du mardi 14. Septembre 1869. (Lausanne) 1869, 8.
16. Gazette de Lausanne et Journal Suisse, 17. IX 1869.
17. Исто, 18. IX 1869.
18. Исто, 19. IX 1869.
19. Марковић, Сабрани списи, I, 150.
20. Застава 19. IX/1. X 1869.